इशावास्योपनिषद् शुक्लयजुर्वेदीयोपनिषदस्ति। अस्य उपनिषदः लघुपरिमाणात् अन्येषु उपनिषत्सु अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। अस्मिन् कथा नास्ति, केवलं आत्मनिरूपणम् अस्य मुख्य विषयः। अस्य उपनिषदः प्रथममन्त्रात् “ईशवस्यामिदं सर्वं यत्किञ्चजगत्यं जगत्...” इत्यतः अष्टादशमंत्रपर्यन्तं “अग्ने नय सुपथराये अस्मन्...” इति पर्यन्तम् आशब्देषु ब्रह्म-वर्णन-पूजन-प्रार्थनादिः गुम्फितोऽस्ति। अत्र एक एव वाणी अस्ति - ब्रह्मणः, ज्ञानस्य, आत्मज्ञानस्य वा विवेचना, अर्थात् आत्मब्रह्मैव नापरः इति।

आमुख

अद्भुतस्वभावेऽस्मिन् उपनिषदीश्वरः सर्वविधाता, सकलजगतः स्वामी इति सूचितम्, परधनं न अवलोकयतु इति सात्विकजीवनशैल्याः अत्रोक्तम्।

लोके स्थित्वा निःसङ्गभावाद् जीवनं जीवेदित्युक्तम्, एतदर्थं सत्कर्मैवाचरणीयमिति। अत एव कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतां समा... इति प्रतिपादितम्। अस्मिन् 'असूर्य' इति नाम्ना लोकस्य विषये कथ्यते - असुर्या इत्यस्य अर्थः सूर्यरहितः जगत् इति । यत्र सूर्यः न प्राप्नोति, अन्तिमः लोकः, स्थूलः, तमोमयः, गर्भलोको वेति असुर्येति प्रतीयते।

उक्तं यत् ये आत्मनः, स्वस्य 'आत्मा' इति न परिचिनोति, आत्मानमिन्द्रियवशात् वञ्चति आलापयति वा, सत्यस्याङ्गीकारं न कुर्वन्ति, इन्द्रियवशात् अस्य प्रत्याख्यानस्याधीने च सम्पूर्णं जीवनं यापयन्ति, तेषां मृत्योः अनन्तरं गर्भलोकसमानं अन्तिमं जगत् अर्थात् असुर्याख्यं जगत् गन्तुं भवति। अर्थात् गर्भावासः कर्तव्यः, पुनश्च जन्म कर्तव्यम्। एवं च अस्मिन् उपनिषदि एकमीश्वरं सर्वसृष्टिकर्ता इति मत्वा जीवनं केवलं निमित्तरूपेण जीवितुं सूचयति यत् अपरतः आत्मनं न विस्मरणमिति सूचयति।

अस्मिन् उपनिषदि आत्मनं/ब्रह्म च 'मातरिश्वा' इति नाम्ना सूचितः, यः सर्वकर्मणां धारकः, सर्वनियन्ता च।

‘आत्मनः’ ब्रह्मणो वा गुणवर्णनावसरे प्रतिपादितमस्ति यत् स युगपत्, चल-अचलत्वरूपेणावस्थीयते इति भणितम्। सः समीपस्थः तथा दूरम् अस्ति तद्दूरतदवन्तिके...इति। अत्र अनेकैः विशेषणैः सूचितम्— अथवा स सर्वव्यापी, अशरीरी, सर्वज्ञः, अजन्मा, मनसः शासकश्चेति।

अत्र विद्याऽविद्या च उभौ च कथितौ, तयोः भिन्नगुणाः कथिताः, तथैव विद्या-अविद्या-उभयोः पूजा निषिद्धा – अत्र स्पष्टतया उक्तं यत् ये खलु विद्या च अविद्या च उभयोरूपासकाः सन्ति ते गभीरे अन्धकारे पतन्ति; यो हि भौतिकवस्तुनामुपासको वर्तते। शरीरस्वभावपूजनमपि अत्र वर्ज्यं प्रायः, किन्तु यः विद्या अविद्ययोः ज्ञानं विधाय विद्यया कर्म करोत्यविद्याञ्च त्यजति स सद्य मोक्षमवाप्नुयात्। अथवा मृत्युं विजित्वा अमृतत्वस्योपभोगं विधाय इदं ध्रुवमेव एनं स्वीकरोतीति।

विशेषतः अस्योपनिषदः विषयचिन्तनमिदं वर्तते यदस्माकं शरीरे परमात्मनः अंशत्वरूपेणैकं वस्तु समुपस्थीयते। तेनैव कारणेन तदात्मानं पृथिव्यादिवस्तुभिः परिवेष्टितो वर्तते। यदा अस्मिन् जगति कार्यं समाप्य तदात्मा सेधति तदा तस्मिन् परब्रह्मणि समाविशेत्। पाञ्चभौतिकशरीरोऽयं तेषु विषयेष्वेव प्रविशेत्। अत एव त्वया विहित सर्वं कार्यं स्मरतु, विहितस्य कार्यर्य स्मरणं करोति, विधीयमानस्य कार्यस्यापि विवेचनं कर्तव्यम् अर्थात् यान्यापि कार्याणि कर्तव्यानि

सन्ति तानि सर्वाणि परमात्मानं स्मृत्वा सद्यत्वेन कर्तव्यम्। यथा उक्तम् वायुरनिलममृतमथेदं भष्मान्तं शरीरम्। क्रतो स्मरः कृतं स्मरः क्रतो स्मरः कृतं स्मरः इति।